

FRAGMENTI PARIMEJNIKA BOSANSKE PROVENIJENCIJE

U CENTRALNOJ NAUČNOJ BIBLIOTECI AKADEMIJE NAUKA
UKRAJINSKE RSR U KIJEVU

Herta KUNA, Sarajevo

Pod naslovom »Slovjanski rukopisi XI—XIV st. u fondah viddilu rukopisiv Centralnoj naukovoj biblioteki Akademii nauk Ukrainskoj RSR«, Kijev, 1969, u redakciji profesora O. A. Nazarevskog, objavljen je opis izvjesnog broja južnoslavenskih rukopisa, od toga jedan dio dosad neobjavljenih, od kojih je sedam označeno kao srpski. Među njima kod istraživača poseban interes izazivaju četiri listića koja predstavljaju dijelove parimejnika, što ih je prvi put pomenuo, mada samo površno i bez detaljnijeg opisa, K. Petrov¹, premda oni po svom karakteru u mnogo čemu zauzimaju posebno mjesto.

Listići su veoma oštećeni, od tvrde su, grubo obrađene pergamenne, u osmini, djelomično slabo čitljivi. Kod Petrova se pominju pod brojem 387 (I, III i IV list po redu čitanja u parimejniku) i 388 (II list po redu čitanja), dok se u knjizi »Slovjanski rukopisi...« nalaze pod br. 20. Pored detaljnog opisa vanjskog izgleda rukopisa dati su paleografski i ortografski podaci, a ukratko je opisan i sadržaj teksta, pri čemu je utvrđeno tekstualno podudaranje sa Grigorovičevim bugarskim parimejnikom XIII—XIV v., a na mjestima koja u njemu nedostaju sa Lobkovskim rukopisom iz istog vremena. Izvršeno je i približno datiranje rukopisa, pa je svrstan u rukopise s konca XIII ili s početka XIV v., što je prema pismu i vrlo vjerovatno, jer u tom pogledu stoji bliže Divoševom jevanđelju nego kasnijim, naročito sudeći prema upotrebi pojedinih slova.² Uz opis je donesen i tekst dvaju listića (№2. i №4), a u prilogu na str. 145 i snimak listića № 2.

¹ К. Петров, Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, I и II, Киев 1875.

² Ovo se posebno odnosi na relativno rijetku upotrebu 8 uz oy, o čemu v. I. Grickat, Divoševo jevanđelje, JF XXV, Beograd, 1961—1962, str. 248.

Već prema tekstu koji je izdan u ovom opisu, a to je zapazio, čini se, i sam izdavač, očito je da se ovaj rukopis može smjestiti među srpske samo u najširem smislu te riječi. Naime, i paleografski i ortografski momenti govore u prilog zaključku da su ova četiri listića pripadala kodeksu koji je nosio karakteristike koje se pripisuju bosanskim tekstovima. To zaslužuje naročitu pažnju, osobito ako se ima u vidu da dosad od bosanskih rukopisa poznajemo, uglavnom, tetraevanđelja, tri zbornika (u kojima su ipak pretežno zastupljeni tekstovi iz Novog zavjeta, rjeđe iz Starog ili tekstovi apokrifnog karaktera), i odlomke Apostola. Ovo bi bio, svakako, prvi tekst bosanske provenijencije koji ima ovako izraziti liturgijski karakter po obredu istočne crkve. Uz to ovi listići sadrže isključivo tekstove iz Starog zavjeta: dijelove iz Priča Solomonovih (list № 1 iz gl. VIII, 3—16; list № 2 iz gl. VI, 17—20; list № 3 iz gl. VI, 21—32), iz knjige proroka Isaije (list № 2 iz gl. VII, 1 i gl. VII, 2; list № 4 iz gl. XXVII, 4—8) i iz Prve knjige Mojsijeve (list № 3 iz gl. VII, 8; list № 4^v iz gl. IX, 18). Ovaj se, dakle, spomenik odvaja s obzirom na karakter teksta od svih ostalih spomenika navedenog fonda, ali je, s druge strane, po paleografskim, ortografskim i jezičkim karakteristikama najvjerojatnije da ga treba ubrojati u bosanske tekstove, ne ulazeći u raspravu o tome da li njegovo porijeklo treba vezati za tzv. »crkvu bosansku«.³

Slova ovog teksta dosta su nebrižljivo pisana, s nagibom na lijevu ili desnu stranu, ponešto kvadratnog oblika, a redovi su često neravni. Posebno su markantna slova *u*, *ж*, *з*, *с*, *х* i *е* u uglavnom se slažu sa uobičajenim oblikom slova drugih bosanskih tekstova. Kraci kod *u* su simetrični, ali je donji stubić ponekad gotovo sasvim reduciran, što je neobično za ovo vrijeme, jer je to karakteristika kasnijih svjetovnih rukopisa polovine XV v.⁴ Pojavljivanje ovakvog oblika, čini mi se, može se u datom slučaju svesti na pisarovu nebrižljivost. Slovo *з* ima dvije varijante, ali je objema zajednički duži, tanko iscrtani repić, koji je u jednoj varijanti zaokružen u desno, dok se u drugoj oštro ispod linije prelama s desna na lijevo. Slovo *ж*, kao kod

³ V. o tome J. Šidak, Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«, Slovo 4—5, Zagreb, 1955, str. 47—63; J. Šidak, Marginalija uz jedan rukopis »Crkve bosanske« u mletačkoj Marcijani, Slovo, 6—8, Zagreb, 1957, str. 138—152; v. A. Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve, Rad JAZU, 270, Zagreb, 1948; I. Grickat, n. d., str. 276—279 i 290—291.

⁴ V. o tome M. Pavlović, Beličevi odlomci bosanskog jevanđelja, Zbornik filoloških i lingvističkih studija A. Beliću, Beograd, 1921, str. 242.

većine bosanskih tekstova, ima značajno smanjen gornji dio, dok je kod slova *x* takođe produžen lijevi kraj, koji se u vidu tanjeg ili debljeg repića spušta pod donju liniju. Slovo *c* je ponekad gotovo prava linija zadebljala pri dnu i vrhu, ili malo previjena po sredini, što opet odgovara liniji ovog slova u većini ostalih bosanskih tekstova, tj. obliku sa zakržljanim krajevima,⁵ dok slovo *e* podsjeća na glagoljsko *f*. Dva inicijala ovog rukopisa izvedena su crnilom i crveno-smeđom bojom, konture velikih slova na početku pojedinih poglavlja takođe su iscrtana crnilom, a popunjena istom bojom, dok su ostala velika slova izvedena samo cinoberom, nešto svjetlije nijanse. Uostalom, crnilo i cinober su glavne boje iluminacija i velikog broja ostalih bosanskih kodeksa.

No ono što je odsudno za karakterizaciju ovog teksta pripada ortografskim momentima, prije svega potpunom nedostatku ligature *ѡ* i uopće rijetkom pojavljivanju ligatura, samo *ѡ* i *ѡ*, a izuzetno *ѡ*, te odsustvu nadrednih znakova.⁶ Ligatura *ѡ* je dosljedno zamjenjivana jatom, što čini jednu od najizrazitijih osobina bosanskih tekstova, dok je pojava ligaturnog *ѡ* ograničena na nekoliko primjera, pretežno u fleksivnim završecima, ili kod ličnih zamjenica.⁷ U jednom primjeru je, najvjerojatnije, prepravljeno od *и* (*ѡѡковла*) i na mjestu gdje bi trebalo da je *и*, što približuje ove listiće drugim bosanskim rukopisima u kojima se sreću ispravke istog tipa.⁸ Ligaturno *ѡ* pojavljuje se naporedo sa *oy*, ali je ipak relativno rijetko i ograničeno na početak i sredinu riječi, dok se *oy* nalazi u svim položajima. Ligatura je u posmatranom tekstu zastupljena svega četiri puta (*860, сѡди, възспиють, чѡдеса*). Isto je tako karakteristična osobina odsustvo posebnog oblikovanja *l* i *n*, osim u slučajevima ispred *i*, gdje je njihova posebna palatalna vrijednost označena ligaturom *ѡ*, kao npr: *члѡколюбѡче, людѡмѡ*; osim toga, ova ligatura ima i silabičku vrijednost: *правдоѡ, твоѡю* i sl. U svim ostalim slučajevima stoji iza *l* i *n* običan neprejetirani vokal, a mekoća nije obilježena ni

⁵ Upoređenja s ostalim bosanskim tekstovima zasnivaju se na zapažanjima I. Grickat, n. d., str. 246—249. i M. Pavlović, n. d., str. 241—242.

⁶ V. o tom Šidak, *Marginalija...*, str. 136—137.

⁷ Analiza se vrši samo na temelju onog dijela teksta koji je objavljen; iako sam imala u rukama listiće, vremena je bilo isuviše malo za prepisivanje ili iscrpniju obradu. Primjeri sa *ѡ* u ovom dijelu: *ѡратие, своѡе, ѡго, приѡдеѡе, ѡ*, Up. kod I. Grickat, n. d., str. 257.

⁸ V. M. Speranskij, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriften-sammlung Srećkovićs*, AfslPh, Berlin, 1902, XXIV, str. 174. i 175; Grickat, n. dj., str. 251.

na koji drugi način. Ovo je, takođe, jedna od izrazitih osobina bosanskih tekstova, kao u primjerima: *покланаеть, ѡѣковла, въ немъ, издравиливъ, оставление* i sl. Svi primjeri sa slogom *ja* dosljedno su napisani jatom, kao: *ѣростию, ѣко, ѣковла, въселенаѣ, оуѣзвѣ се, бытиѣ*. Naravno, i ovaj spomenik poznaje samo jedan poluglas, i to *ъ*, a tome odgovara i forma *ы*, kao npr.: *бѣ, ты, бытиѣ*. Autor opisa je kao srpskohrvatske crte naznačio i zamjenu *ы* sa *и* i *и* sa *ѣ*, međutim, u tekstu koji je objavljen uz opis za drugu od ovih tvrdnji nema sasvim sigurnih dokaza. Za zamjenu *ы* sa *и* su dva relativno pouzdana dokaza: *боуди ти* (nom. sg.), *сѣди* (acc. pl.), ali je vjerovatno da se ova osobina može sresti i u drugim dijelovima teksta, s obzirom da je na ova dva listića i broj primjera sa *ы* zbog kratica neobično mali. Druga tvrdnja govorila bi na vrlo ubjedljiv način da se radi o bosanskom tekstu, međutim, jedini primjer u tekstu je dvojben (tek će pribavljanje fotokopija svih listića omogućiti detaljniju analizu, i to u više pravaca). Inače jat se piše etimološki na pravom mjestu: *нозѣ, свѣдѣтель, посрѣдѣ, грѣховѣ, мирѣ* (loc. sg.), *одолѣти, на селѣ, бѣ, бѣхоу* i sl. Čuvanje jata i nezamjenjivanje sa *и* se nikako ne mora smatrati nebosanskom osobinom, s obzirom da uz tekstove sa ikavskog tla, gdje je zamjena vršena ranije, postoje i tekstovi sa ijekavskog tla, gdje je diftong zamjenjivan kasnije, tako da se njegova posebna vrijednost čuva u svijesti prepisivačevoj, što osigurava pravilno pisanje. Izrazit je primjer u tom smislu takav nesumnjivo bosanski rukopis kao što je Divoševo jevanđelje. Pa čak i pojedinačni primjeri zamjene jata i *е* u tom kodeksu ne opovrgavaju njegov ijekavski bosanski karakter, jer se mogu vezivati za druge uzroke.⁹ Primjer pretpostavljene zamjene i jatom *процвѣтетъ* je unekoliko nejasan, jer bi oblik odgovarao glagolu *процвѣтити/тѣти*, kanonski tekstovi pokazuju samo oblik *процвитати*, sa varijantom *процвѣтати* u mlađim tekstovima, ali prezent ovog glagola ne bi odgovarao navedenom primjeru. Postoje i dva primjera sa jatom mjesto *е*, prvi bi bio *расѣ/ли/ше се*, drugi *варѣи* (part. prez. act.). Sporadičnu zamjenu *е* jatom poznaju i drugi bosanski tekstovi, a osim toga, oba primjera su donekle specifična. U prvom primjeru je moguće pretpostaviti da je pisar namjeravao da napiše oblik glagola *расѣѣти*, pa se korigovao prema predlošku, dok se u drugom slučaju u najstarijim kodeksima, kao npr. *Маринском*, po pravilu sreće *варѣти*, što je moglo utjecati i na pisanje

⁹ V. kod I. Gric kat, n. d., str. 255—256. O ijekavskom karakteru uvjerljivo govori potpuna odsutnost zamjene jata s *јери* (v. str. 258. n. d.).

participa. U primjeru gdje u starijim kodeksima postoji naporednost u upotrebi jata i e, naš tekst ima jat, što odgovara stanju u drugim bosanskim kodeksima, kao u primjeru июдѣиска¹⁰.

I ova četiri listića pokazuju jednu osobinu dosta značajnu za bosanske tekstove, to je činjenica da, s jedne strane, zadržavaju dosta arhaične crte u morfologiji i leksici, dok, s druge strane, naročito u fonetici, probija u njih narodni govor u jačoj mjeri nego u srpskih. I ovdje ima nekoliko takvih osobina koje je vrijedno registrovati. Kao i u ostalim bosanskim tekstovima, i u ovim listićima vrlo je često izostavljanje poluglasa u slabom položaju, kao npr.: *вса, вси, створи, створимъ, всеи, свѣдѣтель, оупвахъ*, a u tom smislu karakteristične su i skraćenice, kao u primjerima: *оца, дне, дни*, koje stvarno odražavaju živi izgovor, dok je titla još samo formalnog karaktera. S druge pak strane, ima primjera sa parazitskim *ь*, kao *(сте)бълие, прозебъноутъ*. Pored toga, treba zabilježiti konsonantsku asimilaciju u primjeru *ис ковъчега*,¹¹ pomjeren preglas kod slabije poznatog vlastitog imena: *ромелиовъ* (napisano čak s omegom), sažimanje dvaju i fleksivnog nastavka u primjeru *ницимъ*, u posesivnom pridjevu *исаина* (gen. sg. n.) — uporedi *иѡзиина* (gen. sg. m.) — i u nom sg. m. *арамъски*. Kao osobitost treba zabilježiti i stari asigmatski aorisni oblik *не мороу* (3. l. pl.), što odgovara relativno čestoj upotrebi asigmatskog aorista u drugim bosanskim tekstovima.¹² Među arhaične osobine mogu se još ubrajati: nom. pl. *снове*, nom. pl. broja *трѣ* i nom. pl. dvaju participa *ишѣдъше, живоущеи*. U morfološkom pogledu pored arhaičnih osobina prisutno je i nekoliko slučajeva prodiranja narodnog govora, kao u voc. sg. *снѣ*, gen. pl. *грѣховъ*.

U leksičkom se pogledu izdvaja leksema *издрaвилевъ*, sa prelaznim sekundarnim *в*, koja je u ovoj specifičnoj formi izrazita karakteristika bosanskih ćiriličkih kao i glagoljskih tekstova.¹³ Leksički je donekle interesantan i leksem *неправедънъ*, s formom koja se javlja i u Srećkovićevom jevanđelju.¹⁴ Kao leksičku varijantu treba registrovati i *възъпують* (u transkripciji *възопують* je prema mojim bilješkama greška), sa već izmijenjenim *въ* u *и*. Primjer nije naročito karakterističan, zabilježen je i kod Miklošića (Lexicon paleoslovenico-

¹⁰ Up. Đ. Daničić, Hvalov rukopis, Starine JAZU, III, Zagreb, 1871, str. 44. i M. Speranskij, n. d., str. 174; Grickat, n. d., str. 256.

¹¹ Up. Đ. Daničić, n. d., str. 59; Grickat, n. d., str. 262.

¹² Up. Grickat, n. d., str. 264.

¹³ V. Daničić, n. d., str. 48—49; Miklošić, Lexicon, str. 245.

¹⁴ V. Speranskij, n. d., str. 174.

-graeco-latinum) kao noviji prema възвѣтити, ipak upućuje na vezu s bosanskim jevanđeljima, kod kojih je prelaz *ѡ* u *u* u otvorenom slogu dosta obična pojava, svakako daleko običnija nego u srpskim kodeksima.¹⁵ Može se, naravno, pretpostaviti da će u nepregledanim dijelovima biti još osobina koje će pomoći da se sigurnije utvrde jezičke karakteristike teksta, međutim, i na temelju ovoga što je dosad izloženo mislim da se može sa dosta sigurnosti pretpostaviti da su ova četiri listića bosanska, kako po svojim paleografskim i ortografskim, tako i po jezičkim osobinama, koje nam upravo u pitanju bosanskih kodeksa mogu biti jedan od korisnih putokaza.

Summary

THE FRAGMENTS OF THE PARIMEJNIK OF BOSNIAN PROVENANCE

A manuscript in the Central Scientific Library of the Academy
of Sciences of the Ukrainian SSR in Kiev

The book of manuscripts »Slovjanski rukopisi XI—XIV st. u fondah viddilu rukopisiv Centralnoj naukovej biblioteki Akademii nauk Ukrainskoj RSR« comprises four loose leaves, under No. 20 in the book, which in the opinion of the author can be considered to be of Bosnian origin. This conclusion is based on the palaeographic and ortographic features of the text, notably the absence of *ѥ* and *ѣ*, and the use of *ѣ* with the value of the syllable *ja*. The text is characterized by certain archaic morphological features (asygmatic aorist) and strong elements of the vernacular in the field of phonetics. It is particularly significant that the four leaves are part of a »parimeinik«, the liturgical text of the Orthodox Church.

¹⁵ V. Grickat, n. d., str. 259.

MOSKOVSKI ODLOMAK GLAGOLJSKOG MISALA XV ST.

Anica NAZOR, Zagreb

U Državnom povijesnom muzeju u Moskvi, u zbirci rukopisa A. D. Čertkova pod br. 387, čuva se fragment glagoljskog misala, koji se u literaturi spominjao kao fragment rituala. Prva vijest o njemu objavljena je u Književniku g. 1865. (god. II) kada je V. Jagić preveo »Znanstveni put u Rusku« češkog književnika Josipa Kolaša. Između ostaloga Kolaš piše: »Konačno našao sam u Moskvi dva, dosele nepoznata rukopisa glagolska, obadva u perg. iz XV stoljeća, roda hrvatskoga, i to a) odlomak rituala (17 listova) u biblioteci Čertkovskoj... Pomenuti ritual pisa neki Juraj fratar« (str. 147). Kolašov podatak prenio je I. Berčić u svoju studiju: Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom..., Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 59¹, a zatim I. Milčetić u svoju Hrvatsku glagoljsku bibliografiju, Starine JAZU, knj. 33, str. 105. Međutim u kratkom pregledu kulturnog blaga Državnog povijesnog muzeja u Moskvi: Сокровища древней письменности и старой печати (Государственный исторический музей, Москва 1958) M. V. Ščepkina i T. N. Protas'eva evidentirale su taj odlomak u opisu zbirke A. D. Čertkova kao odlomak misala: »Хорватский миссал, писанный глаголицей, XVI в.« (str. 65), što on doista i jest, jer sadrži Kanon mise s nekoliko prefacija i votivne mise. Budući da u našoj znanstvenoj literaturi ovaj hrvatskoglagoljski spomenik nije dosad točnije prikazan, a ni spomenuta ruska bibliografija nije dala o njemu potanje podatke, smatram potrebnim da ovaj odlomak kodeksa opišem.

Odlomak ima 17 listova pisanih na pergameni. Format je lista malen: 10,3 x 8,3 cm. Tekst je pisan preko cijele stranice u 15 redaka.

¹ Na str. 159. u bilješci 2. on piše: »U Čertkovskoj knjižnici u Moskvi čuva se 17 listova na kviru glagoljskog rukopisa rimskoga obrednika, što napisao neki fratar, možda trećoredac, Juraj«.

Veličina teksta nije na svim stranicama jednaka. Na jednim iznosi 7,8 x 6,3 cm, a na drugim 7,5 x 6,0 cm. (Za podatke o formatu zahvaljujem dr. Lidiji Petrovnoj Žukovskoj, kandidatu filoloških nauka u Institutu za ruski jezik u Moskvi.)

Pismo nosi karakteristike solidnog hrvatskoglagoljskog pisma zrelog razdoblja cvata. Slova su uspravna i pravilno smještena u dvolinijski prostor, potezi su meki i sigurni. Od relevantnih pojedinosti valja spomenuti: kod slova *g*, *h*, *c* umjerena oštrica redovito ne prelazi donju liniju, *z*, *ju* imaju dolje diskretnu oštricu, *a* je zaobljeno, *k* je sklono otvorenosti i ima tipična dva koljena, poluglas je dug i ne markira kraj haste kao ni druga dva slova, *e(stb)* se ponekad krati nadredno kratkim vertikalnim potezom. Ligature su brojne: horizontalne i adekvatne, zatim vertikalne (npr. *m + o*, *p + o*, *t + o*, *p + r*) i neadekvatne (*i + l + i*, *e + l + i*, *i + l*).

Fragment je bogat početnim slovima, koja se odlikuju raznolikošću. Neka imaju stare oblike — npr. slovo *V* s dubokom dvouglastom spojnicom, *I* sa starim trokutom. Među njima ima i latinskih, npr. *D* (gotičkog oblika). Početna slova u tekstu zauzimaju jedan ili dva retka. Ornamentiranih slova (inicijala) kojima počinju odlomci ima 15 (*V* 7 — puta, zatim *B*, *G*, *D*, *I*, *P*, *T*, *Z*) i većinom zauzimaju 2—3 retka. Izrađeni su u osnovnoj crvenoj boji. Svi su inicijali skromni i po veličini i po jednostavnosti ornamentacije. Oni su posve tipični u spomenicima 14—15. st., pa im analogije možemo naći mnogo. Jedini primjer iluminacije jest uz molitvu »Oče naš« crtež Kristove glave (»volto santo«) za koju je karakteristična gotička brada². Rubrike i početna slova pisani su crvenom bojom.

O pisaru moskovskog odlomka misalića možemo nešto stvarnije reći. U molitvi »Memento vivorum« veli se: *Pomeni žive ke hoćeši i Jurê frat'ra pr*, pa se može pretpostaviti da je pisac fratar Juraj. Pisac Juraj spominje se još u istoj molitvi u Bribirskom misalu iz 15. st., (*Pomeni žive ke hoćb i m(e)ne Jurê b(og)a cić*), pa se smatra da je to ime onoga koji je pisao Bribirski misal od f. 37—57³. Njegovo je pismo također lijepi hrvatski ustav s mekšim potezima u kojemu slova *g*, *h*, *c*, *z*, *ju* imaju oštrije donje poteze nego u Mosk. fragm., *e* ima diskretnan srednji potez, a često dolazi i bez njega, u Mosk. uvijek dolazi bez srednjeg poteza, *r* diskretno markira kraj haste,

² Na takvu je mjestu u misalima često »volto santo«, npr. u Vatik. Illir. 4, u Bribirskom i Prvom vrbničkom.

³ Najnoviji opis toga misala i svu literaturu o njemu v. kod Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, Dio I, JAZU, Zagreb, 1969, str. 70—75.

Mosk. ga ne markira, a je uglato, u Mosk. zaobljeno (naročito lijeva strana), dakle pismo ovoga Jurja razlikuje se u detaljima od fratra Jurja koji je mogao pisati Mosk. odlomak misalića. Pismo Jurja fratra slično je i pismu popa Jurja što je g. 1459. napisao Prvi novljanski brevijar, fragment kojega se s opširnim Jurjevim zapisom nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Fragm. glag. 97)⁴. Donji potezi slova *g* i *h* blago prelaze donju liniju kao i u Jurja fratra, *z* je prelazi nešto više i oštrije nego u Jurja fratra, kod *r* se osjeća tendencija markiranja kraja haste, dok u Jurja fratra on nikada nije markiran. Najviše se razlikuju u *e*: pop Juraj piše ga s diskretnom prečicom u sredini (iako ne uvijek), a Juraj fratar je nikada ne piše; pop Juraj *ot* nadredno krati glagoljskim *t*, a Juraj fratar znakom koji je nalik na sitno latiničko *t*. Sve su to sitne razlike u pismu navedenih triju rukopisa, tako da se s pravom postavlja pitanje da li je pop Juraj, koji je g. 1459. završio pisanje Prvog novljanskog brevijara, identičan s Jurjem koji je pisao Bribirski misal.⁵ Čini se ipak da Juraj fratar nije s njim identičan već i zbog toga što sebe ne naziva popom već fratrom, koji je — sudeći po kratici *pr* — bio prior. Jedan fratar Juraj bio je prior pavlinskog samostana sv. Spasa u Ljubotini kod Senja. U tom svojstvu spominje ga glagoljska isprava od 14. travnja 1466. kojom krčki biskup Nikola potvrđuje fratriama samostana sv. Spasa crkvu sv. Kuzme i Damjana u Baški na Krku: *Mi fratar̃ Mikula s Krka . . . daemo viditi i otkrivamo, kako muži regulni i b(og)u obetni: fratar̃ Stanislaṽ z Lenje, reda fratroṽ remet̃ s(veta)go P(a)vla prvoga remete, vikarii provinciēl̃ molstira i kloštra preslavnago arhier̃e i spov(i)dnika Mikule na Gvozdi modruškom̃, i fratar̃ Jurai z Modruš̃, togae reda i profesiona sadanni priur̃e molstira s(veta)go Spasa blizu Sena*.⁶ Poznato je da su pavlini na području jugozapadne Hrvatske (primorsko-istarske vikarije) bili glagoljaši, tj. da su se oni u svojim crkvama služili glagoljskom liturgijom i pisali glagoljskim pismom. Neki su glagoljski rukopisi za njih bili pisani,⁷ npr. Vatikanski brevijar Illirico 10 iz g. 1485. (za samostan sv. Jelene kod Senja), Drugi novljanski brevijar iz g. 1495. (za samostan sv. Marije pod Novim), Blagdanar popa Andrije iz Novoga iz g. 1506. (za Ivana Pažanina, priora pavlinskog samostana

⁴ Opis fragm. v. kod Vj. Štefanić, o. c., str. 138—140.

⁵ v. Vj. Štefanić, o. c., str. 140.

⁶ Đ. Surmin, Hrvatski spomenici, sv. I, Zagreb, 1898, str. 249, isprava br. 154.

⁷ Vj. Štefanić, Dvije frankopanske glagoljske darovnice pavlinima (g. 1372 i 1452.). Zbornik historijskog instituta JAZU, Zagreb, 1954, vol. 1, str. 137.

sv. Marije u Novom). Pavlinski povjesničari navode da su pavlini pisali i glagoljske tekstove. Imenuju fratra Stanislava de Polonia (rodом iz grada Bochnie, poznate solane blizu Krakova, kojega susrećemo i u navedenoj glag. ispravi od 14. travnja 1466) kao prevodioca (s latinskog) na hrvatski koji je napisao glagoljicom: pavlinsku regulu (tj. pravila pripisana sv. Augustinu), pavlinske konstitucije i govore sv. Augustina. On je bio vrlo aktivna ličnost u primorsko-istarskoj vikariji i njezin dugogodišnji vikar (kao vikara spominju ga izvori od g. 1444—1475), koji je mnogo radio na ekonomskom osiguranju i na kulturnom osamostaljenju hrvatskih pavlina glagoljaša.⁸ Stoga nije isključeno da je među pavlinima bilo još pisara i da je naš fragment misalića napisan u njihovu krugu za vlastite potrebe. Mogao ga je napisati fra Juraj, prior crkve sv. Spasa kod Senja, kojega navodi spomenuta isprava iz g. 1466. Za 15. stoljeće govore paleografski elementi fragmenta, a jezični pak za područje na kojemu je bio samostan sv. Spasa. Juraj fratar mogao je pripadati i istoj pisarskoj školi kojoj su pripadali pisari Bribirskog misala i Prvog novljanškog brevijara (kao što npr. istoj školi pripada nekoliko pisara Bribirskog misala).

Je z i k odlomka je uobičajeni crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije u kojemu ima i mlađih crta: obično se gubi stara grupa *žd*, npr. *zaoděm' se* 3 (prema *zaoděždem se*), *osueniē* 3^v (*osuždeniē*), *meju* 7^v (*meždju*), *ka osueniju* 10^v (*osuždeniju*) itd. Poluglas se drži ponajviše na kraju riječi, a u ostalim položajima on se vokalizira, npr. *sa* 7^v, *vačnetъ* 13, *sašalbъ* 14^v, *tagda* 14^v, *sab'ljudaetъ* 15, *sazdalъ* 14. Apostrof, tj. zamjenik za poluglas, dolazi u sredini riječi, a vrlo često između dva suglasnika gdje mu po etimologiji nije mjesto, npr. *Bar'tolomě* 4, *Kliman'ta* 4, *priem'lemъ* 6^v, *šćed'rotъ* 7, dakle dolazi kao pravopisni znak. Nema primjera zamjene izvornog *a* sa poluglasom. Jat je često na izvornom mjestu, ali je zamijenjen i sa *e*: *veri* 2, 4^v, 7, 9^v, 11^v, *ver'nie krst'êne* 2^v, *vera* 2^v, *ver'niъ* 15, *veru* 16; *telo* 4, *telomъ* 10, *telu* 10^v, *telesi* 13^v, *v(ě)čn(a)go zaveta* 4^v. Sa *i* je zamijenjen u oblicima imperativa: *pril'pita* (*prilьpěta*) 2. du. 11, zatim 2. pl.: *pomenite* (*pomeněte*) 13, *primite* (*priměte*) 5, 5^v, *tvorite* (*tvorěte*) 5^v (2x). Zamjenica *iže* ponekad se zamjenjuje mlađim oblikom *ki* (*ki dalъ* ... *esi* 11^v, *ke hoćeši* 3^v). Mlađa je crta i sekundarno *r* u glagola *prinesti*, koji dolazi samo sa sekundarnim *r*: *prnosimъ* 2, 2^v, *prnošenje* 3^v (2x), *prnese* 6^v, *prnes'ti* 6^v, 13, *prnesutъ* 16^v. *Prnesti* do-

⁸ O fra Stanislavu v. kod Vj. Štefanića, o. c., str. 144—146.

lazi u čakavskim spomenicima (i u današnjim čakavskim govorima) srednjočakavskog i sjevernočakavskog dijalekta — dakle na području u kojemu se nalazio pavlinski samostan sv. Spasa⁹. Na stare pak uzore upućuju itacizmi: *Avela* 6, *Avraam* 6^v, ali: *Br'nabu* 7^v; zamjena f-p u primjerima *Peličitoju* 7^v, *Pil(i)pa* 4, *prop(a)cija* 1.

S a d r ž a j je odlomka Kanon mise s uvodom (nekoliko prefacija) i votivne mise. Počinje nešto krnjom prefacijom sv. Križa: *roda na drěvě križa pos'lb (!) esi. Da ot'njuděže smrt' nishoěše o' tudu žizanb v'skrsła bi. Iže drěvom̃ odolěvaše. drěvom̃ križa tvoego. odolěl se bi. h(rsto)m̃ g(ospode)m̃. Im'že veličstvo hv(a)l(e)tb.* (nastavak je kraćen, a od početka nedostaje samo tekst: *Věčni b(ož)e iže spasenie člověčskago*). Poslije ove prefacije dolaze (neke također skraćene): *Prop(a)ciē ap(osto)l(o)m̃* (1—1^v), *Prop(a)ciē s(ve)t(e) M(a)rie* (1^v), *Propaciē o' Troice* (1^v—2^v), *Prop(a)c(iē) opća* (2^v) Kanon (2^v—11^v), misa u čast sv. Trojice (11^v—14), misa u čast sv. Duha (14—17), misa 2. u čast sv. Duha (17—17^v), misa u čast sv. Križa (17^v) prekida se u molitvi: *B(ož)e iže edinočedago s(i)na tvoego pre-drageju krviju tvoeju životb tvorečago križa horugi s(ve)titi*.

Sudeći po sadržaju, naš fragment je odlomak misalića (sakrifikala), jer sadrži Kanon mise na koji se neposredno nastavljaju votivne mise. Mogao bi biti i odlomak kakva zbornika poput Pariškog iz g. 1375. (u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, sign. Cod. slave 73), koji sadrži najvažnije mise, oficije, molitve i čitanja, a ima praktičan format za putovanje i privatnu upotrebu¹⁰. Mogao bi pripadati i misnom dodatku kakav imaju npr. štampani Baromićev (1493) i Brozićev (1561) brevijar. Na takva pitanja ne može se odgovoriti zbog defektnosti kodeksa i nestašice folijacije. Međutim on nije dio dosad poznatih misalića (npr. iz Metropolitanske knjižnice u Zagrebu MR 180 iz 15. st.,¹¹ niti je dio odlomaka misalića iz 15. st. što se čuvaju u Arhivu JAZU u Zagrebu: Fragm. glag. 19, Fragm. glag. 24/c—d, Fragm. glag. 96).

⁹ Ista pojava potvrđena je npr. u jeziku Zadarskog lekcionara iz pol. 15. st. (v. M. Rešetar, Primorski lekcionari, Rad JAZU, br. 134, Zagreb, 1898, str. 141—142), u spomenutom Blagdanaru popa Andrije (v. J. Vrana, Hrvatskoglagoljski blagdanar, Rad JAZU, br. 285, Zagreb, 1951, str. 130), u jeziku Petra Zoranića (v. G. Ružičić, Jezik Petra Zoranića, Južnoslovenski filolog, knj. 9, Beograd, 1930, str. 91).

¹⁰ v. M. Tadin, *Recueil glagolitique croate de 1375*, *Revue des Études slaves*, T. 31, Paris 1954, 21—33.

¹¹ v. J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal, *Djela JAZU*, Knj. 38, Zagreb, 1948, str. 34—37.

Izvan teksta na nekoliko mjesta mlađa je ruka ćirilskim slovima ispisala nekoliko beznačajnih zapisa: zapravo transliterirala (ostavljajući i title) dijelove glagoljskih rečenica ćirilicom. Npr. na str. 4. ispod teksta Kanona u molitvi »Spomena svetih« ćirilicom su transliterirana imena mučenika *АНДРЕЈЪ КРОВА • ИВНА • ТОМИ • КРОВА • ПАПА (!) БАВТОЛОМЪКЪ • МАТЪКЪ*. Pisac zapisa (ima ih još na str. 3, 3^v, 7, 9, 10^v, 16^v) nije bio vješt u čitanju hrvatskih glagoljskih tekstova. To pokazuje njegova transliteracija na str. 3. kada u rečenici Kanona (i rubrici): *čini v (= 3) kr(iži) siê + daniê . sie + dari sie + s(ve)tie* znak križa čita kao *a pa* u njegovu zapisu čitamo: *ЧИНЪ В КРЪ СНА ДАНИА СЕ АСТЪ* i sl. Još je jedan, također beznačajan, noviji latinički zapis od dvije riječi na str. 5. na kojemu se dobro vidi riječ *Zdrauo Lud*... U čitanju glagoljskog teksta nije bila vješta ni ruka koja je numerirala listove (u gornjem desnom uglu arapskim brojkama od 1—17 označena je samo recto stranica), jer to nije činila po sadržaju, nego onako kako su listovi bili složeni. Folijacija ispravljena po sadržaju ide ovako: 1 (13), 2 (17), 3 (14), 4 (15), 5 (16), 6 (11), 7 (9), 8 (1), 9 (2), 10 (3), 11 (4), 12 (5), 13 (6), 14 (7), 15 (8), 16 (10), 17 (12)¹².

U zaključku možemo reći da je Moskovski fragment misalića pisao fratar Juraj prior, jer je njegovo ime spomenuto u molitvi »Memento vivorum«. On nije identičan s piscem Jurjem što je pisao dio Bribirskog misala (f. 37—57) niti je identičan s popom Jurjem što je g. 1459. napisao Prvi novljanski brevijar, premda im je pismo veoma slično i razlikuje se samo u detaljima (vjerojatno su pripadali istoj školi). Fratar Juraj mogao bi biti prior pavlinskog samostana sv. Spasa kod Senja kojega spominje glagoljska isprava od 14. travnja 1466. Tome ne protuslove ni paleografski ni ortografski ni jezični podaci. Po paleografskim i ortografskim karakteristikama Moskovski fragment ide u 15. st., a po jezičnim (ekavski refleks jata, glagol *prnesti*), pisan je na sjeverozapadnom čakavskom području na kojemu se nalazio i samostan sv. Spasa kod Senja. Sadržaj je fragmenta misalski tekst, pa je on dio misalića (sakrifikalna) ili pak zbornika koji sadrži najvažnije mise, oficije, molitve i čitanja, a nije dio rituala kako je mislio češki književnik Josef Kolař.

¹² U radnji su citirane stranice po novoj numeraciji listova.

Zusammenfassung

DAS MOSKAUER FRAGMENT DES GLAGOLITISCHEN MISSALE AUS DEM XV. JH.

Im historischen staatlichen Museum in Moskau, in der Handschriften-sammlung des A. D. Čertkov, wird unter der Nr. 387, ein Fragment des glagolitischen Missale aufbewahrt, welches in der Literatur als ein Fragment des Rituale erwähnt wurde. Es wurde zum ersten Male vom tschechischen Schriftsteller Josip Kolař in seinem wissenschaftlichen Bericht über eine Reise in Russland erwähnt. Der Bericht wurde im J. 1865. von V. Jagić in der Zeitschrift »Književnik« (II. J.) in kroatischer Übersetzung, unter dem Titel »Wissenschaftliche Reise nach Russland«, veröffentlicht. Das Fragment enthält jedoch keinen rituellen Text, sonder ein Canon missae mit einer Einführung und einigen Votivmessen.

Das Fragment wurde vom Prior »fratar Juraj« (Bruder Georg) geschrieben; sein Name ist nämlich im Gebete »Memento vivorum« erwähnt worden. Er ist weder mit dem Schreiber Juraj, welcher einen Teil des Missale von Bribir schrieb (f. 37—57), noch mit dem Priester (pop) Juraj, welcher im J. 1459. das erste Brevier aus Novi schrieb, identisch, obwohl ihre Handschriften einander ähneln und sich nur in Einzelheiten unterscheiden. Bruder Juraj könnte der Prior des paulinischen Klosters des hl. Spas bei Senj gewesen sein; er wurde nämlich in der glagolitischen Urkunde vom 14. April 1466. erwähnt. Einer solchen Hypothese widersprechen keineswegs weder paleographische und orthographische noch sprachliche Daten. Nach seinen paleographischen und orthographischen Merkmalen kann das moskauer Fragment in das 15. Jh. datiert werden, und nach den sprachlichen (das ekawische Reflex des *jat*, das Verbum *prnesti*) wurde es auf dem nordwestlichen tschakawischen Gebiete geschrieben — wo auch das Kloster des hl. Spas lag. Dem Inhalt nach enthält das Fragment einen Teil des Sacrificale oder eines Sammelwerk, welche die wichtigsten Messen, Offizien, Gebete und Lesungen enthält, aber keinen Teil des Rituale, wie es Josef Kolař dachte.